

INSPIRATIEMODULE 3

ZORG

Monumentale armenzorg.

Over armenzorg en gebouwen.

WIM VERZELEN en JAN STEYAERT | www.canonsociaalwerk.be

Middeleeuwen

Opvattingen rond armenzorg zijn in de loop der tijden grondig veranderd. Tot in de 10de eeuw waren armen en gebrekkigen onnuttige groepen waar men zich slechts terzijde om bekommerde. Vanaf de 12de eeuw verschuift die opvatting: armen werden gezien als 'getroffen door de hand van God'. Armoede kreeg een spirituele betekenis: armen als prijzenswaardige volgers van de levensstijl van Christus. Rijken konden op hun beurt een plaats in de hemel verdienen door bij te dragen aan caritatieve instellingen die armen verzorgden of door het rechtstreeks verstrekken van aalmoezen. Niet enkel religieuzen namen dus de taak van het zorgen voor de armen op zich. Ook de burgerij liet zich in met opvang en ondersteuning. Resultaat hiervan waren de Tafels van de Heilige Geest (ook armendis of armentafel genoemd), die vanaf de 12de eeuw werden opgericht en bestuurd door leken. In een heerlijkheid maakte de Heilige Geestmeester deel uit van de magistratuur, die was belast met het burgerlijke bestuur. Daarnaast functioneerde vanaf de 14de eeuw de Kamer der Huisarmen (aalmoezeniers). Deze Kamers bedeedden kleding en voedsel aan huis en probeerden daarmee de bedelarij onder controle te houden. Tot hun taken behoorden onder meer het innen van een gedeelte der tienden, verkopen en verhuren van goederen, innen van de tientallen renten die de Heilige Geestmeester jaarlijks van zijn goederen moest ontvangen en het innen van de borgsom die alle vreemdelingen moesten betalen voor het geval zij ten laste van de armentafel zouden vallen.

Het ging hierbij niet om armenzorg die een lotsverbetering betrachtte. Armenzorg was vooral een kwestie van beheersing, van erger voorkomen. Zo werd in de 15de eeuw bedelarij gelijkgesteld aan vandalisme. Wie toch wou bedelen had de toestemming nodig en diende een kenteken te dragen.

Arm en ziek

Tot omstreeks de 12de eeuw konden armen, bedelaars en kreupelen voor aalmoezen of tijdelijk onderdak terecht in abdijen. Nadien ontstond een meer gerichte armenzorg in hospitalen, passantenhuizen en leprozerieën. Het ontstaan van hospitalen loopt parallel met de opkomst van stedelijke centra, die op het einde van de 10de eeuw in Europa als paddenstoelen uit de grond rezen, met migratie vanop het platteland tot gevolg.

Het oudst bewaarde document van het Sint-Janshospitaal te Brugge dateert van 1188. Uit dat document is af te leiden dat dit hospitaal zich richtte op zieken, armen en pelgrims. Een gelijkaardig hospitaal aan de rand van de stad vinden we terug in Antwerpen. Het Sint-Elisabethgasthuis werd rond 1226 extra muros gesticht en is vanaf 1238 definitief gevestigd op het Elzenveld. Tot in de 19de eeuw was dit gasthuis de enige instelling waar armen medische zorgen konden krijgen.

Voormalige site van het Sint-Elisabethgasthuis in Antwerpen.
© Provincie Antwerpen

Naast de hospitalen bestonden ook leprozerieën, waar melaatsen leefden en werden verzorgd. Een leprozerie beschikte over goederen en inkomsten die toelieten duurzame gebouwen op te trekken. Zo werd in Gent in 1146, in opdracht van enkele Gentse schepenen, een leprozerie gebouwd buiten de toenmalige stadsomwalling. Dit hospitaal werd het 'Lazarusgasthuis' of 'Rijke Gasthuis' genoemd, 'rijk' vanwege het grondbezit uit schenkingen, wat verpachting en cijnsheffing toeliet en dus veel inkomsten genereerde. Zusters en broeders van het Gemene Leven, die de leefregel van Augustinus volgden, verzorgden er de zieken. In 1622, na het verdwijnen van lepra, werd de leprozerie opgeheven. De gebouwen werden omgevormd tot de arme scholen van 'Kulders en Blauwe Meiskens' en tot benedictinessenabdij. In 1794 werd deze abdij op last van Jozef II gesloten. Tussen 1817 en 1854 dienden de gebouwen achtereenvolgens als 'Liefdadigheidswerkhuis', kosteloze jongensschool en later ook meisjesschool. In 1854 kwam er zich een groep dominicanen vestigen.

Een andere belangrijke actor in de Middeleeuwse armenzorg was het godshuis, opgericht met als doel de ouderen te verzorgen. De eerste godshuizen werden gesticht in de 13de eeuw en hebben vaak eenzelfde grondplan: van de straatkant gescheiden door een hoge blinde muur zodat de kleine huisjes, allen gegroepeerd rond een binnenpleintje, een eigen entiteit vormden in de stad. Nutsvoorzieningen als water en sanitair waren gemeenschappelijk. Godshuizen werden vaak gesticht door rijke particulieren, die hun erfenis hiertoe bestemden. Een ander soort godshuis werd ingericht door de ambachten: behoeftige, bejaarde leden vonden er een onderkomen. De nobele doelstelling

Interieur van het Maagdenhuis in Antwerpen.
© Provincie Antwerpen

Het voormalige 'Rijke Gasthuis' in Gent.
© Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed

Godshuis De Vos in Brugge.
© Provincie West-Vlaanderen

om ouderen op te vangen, werd niet altijd gerealiseerd. Soms hield men godshuizen exclusief voor familieleden of andere bevoorrechten.

De kinderen

Vanaf de 12de eeuw nemen de Tafels van de Heilige Geest de zorg voor vondelingen en weeskinderen op zich. Bij de oprichting van de Antwerpse Kamer der Huisarmen kregen de aalmoezeniers de taak om oudere kinderen onder hun hoede te nemen. De Kamer ving kinderen op in tehuizen, zoals dat gebeurde nabij het Sint-Rochusgasthuis in Antwerpen. Daar bouwden de aalmoezeniers een groot vondelingentehuis. Boven de poort van deze instelling stond te lezen 'Vondelinghuys gesticht by de aalmoeseniens anno 1531'.

De zorg voor kinderen werd verder uitgebreid met Knechtenhuizen en Maagdenhuizen. Op de gronden van het Antwerpse Sint-Elisabethgasthuis werd omstreeks 1353 een hofstede verbouwd tot godshuis voor noodlijdende vrouwen, het 'Vrouwkenshuis'. In 1552 werd in de achterbouw van dit godshuis een school ingericht voor weesmeisjes en vondelingen. De gulle schenker was een oud-aalmoezenier, Jan van der Meeren, die had vastgesteld hoe pleegouders met de meisjes solden. Daarom wou hij de meisjes vanaf acht jaar in een 'scole voor jonge en schaemele maegdekens' onderbrengen. Ze leerden er Nederlands en Frans lezen, schrijven, rekenen en naaien. Als ze voldoende waren onderricht, konden ze bij burgers worden geplaatst. Op het gebouw is nog steeds een tekst ter ere van de schenker leesbaar: 'tot eerlick onderhoudt van meyskens cleene die namaels duer armoede mochten sneven, heeft een godfurchtich man uit liefden alleene dit godshuys wel begaeft onbekent in dleven'.

Enkele jaren later, in 1558, werd ook een 'werckhuys' voor jongens opgericht dankzij de financiële steun van Johanna van Schoonbeke: het Knechtjeshuis. Het zou blijven functioneren tot 1880.

De grote opsluiting

Hoe een maatschappij armen benaderde, werd (en wordt) sterk bepaald door de economische omstandigheden. De groei van het stedelijk handelskapitalisme in de 16de eeuw gaat gepaard met een verandering in opvatting over armenzorg. De stedelijke overheden nemen een meer regulerende rol op zich. Zo zal vanaf 1525 in leper niet langer mild op armen worden gereageerd. In 1526 publiceerde de Spaanse, in Brugge wonende, humanist Juan Luis Vives zijn *de Subventione Pauperum*, waarin hij een strikt verbod op bedelarij, het organiseren van arbeidswang en centralisatie van steunfondsen bepleitte. Het was de plicht van de wereldlijke overheden om de openbare orde te handhaven: de armen aan hun lot overlaten was een gevaar voor de rijken... Magistraten moesten van bedelaars goede burgers maken door hen arbeidsplicht op te leggen of door hen te ondersteunen in het geval ze werkonbekwaam waren.

Intrigerend is de aandacht die Vives liet uitgaan naar het onderwijs voor arme kinderen, om zo te vermijden dat

Het rijksopvoedingsgesticht in Ruiselede.
© Provincie West-Vlaanderen

zij hetzelfde lot waren beschoren als hun ouders. Een voorbeeld van dergelijk onderwijs vond men in de 'Bogardenschool' te Brugge. Dit onderwijs werd opgezet door de mannelijke tegenhangers van de begijnen, de bogarden. Vanaf 1560 werd dit soort onderricht uitsluitend georganiseerd door de stad.

Elke vorm van bedelarij en landloperij moest worden vrijdeld. De repressieve ondertoon werd meer humanistisch ingekleurd door een combinatie van opsluiten en leren werken te hanteren. Eén van de voorbeelden in onze contreien werd ingegeven door de Gentse burgemeester Vilain XIII, die in economische achterstand een katalysator zag voor jeugdcriminaliteit. Aan de Coupure in Gent liet hij in 1772 het eerste Gentse tuchthuis bouwen: het zogenaamde 'Maison de correction de la province de Flandre'. Burgemeester Vilain XIII maakte van zijn tuchthuis ook een goed georganiseerde manufactuur: de gedetineerde kreeg een beroepsopleiding en werd aan een strakke arbeidsdiscipline onderworpen. Lieven Bauwens nam de exploitatie van dit tuchthuis later over en maakte er een industrieel werkhuis van, waar in periode van economische bloei zo'n 1600 gedetineerden verplicht werkten.

Burelen van Weldadigheid

Eind 18de eeuw tekende zich opnieuw een evolutie in de armenzorg af. De Franse tijd bracht namelijk een grondige herstructurering met zich mee. De wet van 1796 voorzorg in de oprichting van 'les Commissions des Hospices Civils' (Commissies voor Burgerlijke Godshuizen) en 'les Bureaux de Bienfaisance' (Burelen van Weldadigheid). Deze instellingen functioneerden afzonderlijk, maar stonden onder toezicht van het stads- of gemeentebestuur en werden door een commissie bestuurd. De Burelen van Weldadigheid werden verplicht opgericht in iedere stad of gemeente, terwijl de Commissies voor Burgerlijke Godshuizen facultatief waren. Een Commissie voor Burgerlijke Godshuizen werd enkel opgericht in die steden en gemeenten waar reeds instellingen voor openbare liefdadigheid bestonden. De besturen van de Burelen van Weldadigheid beslisten autonoom over de toelating van de armen tot de openbare onderstand. Het Bureel zorgde voor de hulp aan huis, in de

vorm van kleding, levensmiddelen (brood en aardappelen), verwarming, geneesmiddelen, beddengoed en af en toe geld. De Burelen van Weldadigheid waren de directe voorlopers van de Commissies van Openbare Onderstand en de huidige OCMW's. Kon iemand thuis niet meer de nodige zorgen krijgen, werd de Commissie voor Burgerlijke Godshuizen ingeschakeld. Zij stond in voor het hospitaliseren van hulpbehoevenden en het onderbrengen van wezen.

De 19de eeuw

In het eerste helft van de 19de eeuw ontstonden andere specifieke vormen van ondersteuning, gecombineerd met disciplineren. Landloperij werd beschouwd als een bron van criminaliteit die men probeerde in de hand te houden door landlopers samen te brengen in landbouwkolonies. In Hoogstraten en Merksplas werden bijvoorbeeld dergelijke kolonies opgericht.

Ook voor de jeugdcriminaliteit ontstond een gerichte aanpak. Halfweg de 19de eeuw richt men de eerste echte hervormingsschool op in Ruiselede. De Belgische staat kocht hiervoor een oude suikerfabriek op.

In de tweede helft van de 19de eeuw vormt de armoedeproblematiek een onderdeel van het bredere arbeidersvraagstuk, dat zijn oorsprong vond in het uitbuitend industrieel kapitalisme. Binnen ons patrimonium vinden we nog steeds voorbeelden van deze periode. Van uitbuiting in fabrieken over uitbuiting in woonsituaties tot de ontwikkeling van eigen organisaties en verzet. Eén van de schrijnende overblijfselen van de negentiende-eeuwse woonomstandigheden zijn de beluiken. Heel wat liefdadigheidsinstellingen zoals de Vincentiusgenootschappen en de Dames de la Miséricorde lieten zich in met het lenigen van de ergste nood. Zij waren uiteindelijk meer uit op zedelijke verheffing en hadden geen oog voor de structurele kant van de 'sociale quaestie'. Armoede en onderdrukking leidde tot verzet vanuit de arbeidersbewegingen. Die sociale bewegingen vonden onderdak in christelijke gildehuizen en socialistische en liberale volkshuizen. Binnen elke ideologische zuil groeit een breed spectrum van organisaties: van ziekenfondsen en vakbonden over sociale werken tot volksontwikkelingswerk.

De grote hoeve van de 'onvrije kolonie' in Merksplas.
© Provincie Antwerpen

De 20ste eeuw

In de 20ste eeuw zien we een beginnende professionalisering van het sociaal werk. Dit leidde tot de behoefte aan 'auxiliaires sociales' of maatschappelijk assistenten. De armenzorg, ingebed in een bredere aanpak van sociale problemen en individuele noden, werd gedifferentieerd in zorg voor kinderen en jeugd, aandacht voor preventie en een aanpak voor bedreigende kwalen als alcoholisme, tuberculose...

Tijdens het interbellum bewoog er bijzonder veel op dit terrein. In 1925 werd in iedere stad of gemeente van België een Commissie van Openbare Onderstand opgericht. Naast aandacht voor zorg groeide ook de aandacht voor ontwikkeling en onderricht. De toename van het aantal lokale bibliotheken (vaak ondergebracht in schoollokalen of parochielokalen) zijn hier een illustratie van.

Na de Tweede Wereldoorlog kregen we een nadrukkelijke modernisering van de armenzorg. Drie trajecten werden daartoe ontplooid: de uitbouw van de sociale zekerheid, de toename van specifieke sociale wetgeving met gerichte aanpak van specifieke probleemgebieden en/of doelgroepen en de uitbouw van een publieke dienstverlening: onderwijs, gezondheidszorg en welzijn. Kortom de armenzorg zoals we deze vandaag de dag kennen.

Bibliografie

Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België, uitg. S.M. Ontwikkeling (Antwerpen 1960), 2 dln.

Het Sint-Janshospitaal, Openbaar Kunstbezit Vlaanderen, jg. 2001, nr. 2

Lepra in de Nederlanden (12de -18de eeuw), Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën, Educatieve Dienst (1989)

Schokkaert, L., *Geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging in Antwerpen, 1857-1988*, ACW-KADOC (1989)

Stallaerts, R., Schokkaert, L., *Onder dak, Een eeuw volks- en gildehuizen*, Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale strijd, nr. 5, uitg. Provinciebestuur Oost-Vlaanderen (1987)

Van Male, Z., *Een beschrijving van de Bogardenschool te Brugge, omstreeks 1555* (Brugge 1960)

Vanhemelryck, F., *Marginalen in de geschiedenis*, Davidsfonds (Leuven 2005)

Vanlandschoot, R., *Sluit ze op... Jongeren in de criminaliteit, 1400 tot nu*, Davidsfonds (Leuven 2008)

Verhelst, D. (red.), *Arm in Antwerpen, Geschiedenis van de armenzorg en de sociale politiek te Antwerpen*, OCMW (Antwerpen 1993)

Verhelst, D., *Tot eerlick onderhoudt van meyskens cleene, Geschiedenis van het Maagdenhuis van Antwerpen*, OCMW (Antwerpen 1996)

Voor 's werkmans recht, De christelijke arbeidersbeweging in Gent, 1890-1990, ACW-KADOC (1992)

Wreck geen quaedt, maer dwing tot goed - Het Sint-Pietersveld, kruispunt van historische en maatschappelijke ontwikkelingen in Vlaanderen. 150 jaar Gemeenschapsinstelling Bijzondere Jeugdbijstand in Ruiselede 1849-1999 (Ruiselede 1999)

Website

www.canonsociaalwerk.be